

/ІНСТИТУТ ЗАОЧНОГО НАВЧАННЯ ПРИ УКРАЇНСЬКОМУ ВІЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ/

Число зшитка: III. /Рік: I-ий, 1949/ Предмет: Історія української культури.

Проф. д-р Іван М і р ч у к.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Середньовіччя

В історії давньої України можна ствердити три осередки, в яких розвивалося культурне життя тодішньої доби. Безперечно, найбільше значення мав Київ від X до другої половини XII століття, бо під впливом цивілізаторських досягнень візантійської імперії він дав цінності, яких даремно будемо шукати в пізніших періодах. Другим осередком громадського і політичного життя старої України-Руси, що правда не таким важливим, як Київ, але все ж таки настільки самостійним, що створити підставу для власної культури, була Галицько-Волинська держава, розквіт якої сягає до кінця XIII ст. Останнім, нарешті, фактором, що поклав свій відбиток на нашому середньовіччі, було велике князівство Литовсько-Руське, з часів Гедимина і Ольгерда. Якщо ми схочемо відшукати ті державно-творчі чинники, що в межах Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держави мали вплив на формування української нації та її культури, то їх кількість і сила далеко менші, ніж у часи першого київського періоду. Причиною цього є те, що Західньо-Українські Землі, які починають тепер відігравати провідну роль, стояли в безпосередньому контакті з державними організаціями, які з культурного боку могли їм дати досить небагато. Польська держава лише після тяжкої кризи XIV ст. виходить на шлях повільної консолідації, яка значно пізніше довела до "золотого сторіччя" польської культури, а раніше вона стояла позаду тих досягнень, якими міг похвалитися Київ. Угорщина, з якою теж мають діло Галицько-Волинські князі, не була в силі imponувати нашим предкам своїми культурними надбаннями. Натомість під впливом перенесення центру ваги з-над Дніпра над Дністер зменшалася відстань від Центральної Європи, і це мусило спричинитися до зміцнення культурних зв'язків із цими країнами.

Магдебурзьке право як принцип самоврядування німецьких колоністів у Польщі переноситься далі на схід і захоплює такі міста, як Володимир /1324/, Сянік /1339/ та ін. Німецькі ремісники, торговці й мистці поширюють сферу своєї діяльності на українські землі, де прищеплюють нові ідеї, запозичені з Заходу, наскільки вони відповідають новим умовам. Напр., готика на наших землях поширилася розмірно слабо, бо церкви та ін. публічні споруди у нас тоді будувалися переважно з дерева, а цей матеріал непридатний для застосування готичного стилю.

У наслідок персональної унії Литви з Польщею, в 1396 р. українські землі переходять до складу польської держави, де західні впливи через приналежність польської церкви до Риму були ще сильніші. Цей вплив заходу на українське громадянство не знаходив ні опору, ні обмеження, бо українська православна церква як головне джерело культурного життя в наслідок політичних потрясень опинилася в стані поважної кризи і тому не могла протистояти чужому наступові. Крім того були й внутрішні причини, що викликали деяке ослаблення православної церкви. В той час виступає секта т.зв. оживовілих, що

повстала в Києві з ініціативи жида Схарії і свою критику звертала насамперед проти християнської віри. Її представники, прихильники раціоналістичного підходу до релігійних питань, намагалися усунути зі сфери духового життя все, що не можна закріпити розумовими доказами. Це підкреслення значення розумового елементу ні в якому разі не відповідало настроям і прикметам української психіки, в результаті чого ця секта не могла придбати собі в нашому громадянстві великого числа прихильників і тому була скоро зліквідована. Пізніше вона переноситься на північ, до Москви, де знайшла для свого поширення придатний ґрунт. Однак, хоч і невелика, діяльність цієї секти на українському ґрунті мусіла спричинитися до слаблення громадського, а передусім церковно-релігійного життя.

Дальшим негативним явищем цього часу є те, що багато українських князів і вельмож, цих носіїв культурного та політичного життя, покидає віру батьків і дідів, переходячи в чужий табір. Безперечно, можемо психологічно виправдати цей крок провідної верстви. Православна українська церква, знесилена історичними подіями протягом останніх сторіч, втратила свою колишню притягальну силу й не була спроможна задовольнити духові потреби всього громадянства, насамперед нашої тодішньої інтелігенції, яка, шукаючи нових джерел культури, переходила в польський табір і цим самим зривала усякі зв'язки з церквою та народом. Проти цього, до певної міри зрозумілого, дезертирства православна церква на Україні не вживала ніяких заходів, тому що авторитет її в межах чужого державного організму - Польщі дуже підупав, а Візантія, перебуваючи під турецькою навалю в стані ліквідації, не могла дати українській церкві ні матеріальної, ні моральної підтримки для проведення реформ, згідних із духом часу.

Тим часом Захід з культурного погляду стає щораз більше на ноги. Замість середньовічної схоластики виступає гуманізм, що, поширюючи свої впливи на Середню та Східню Європу, захоплює вищі кола польського суспільства, насамперед вище духовенство. Коли король польський Жигмонт I одружився з італійською княжною Боною де Сфорца, з нею приїздить до Кракова на королівський двір багато італійських мистців, поетів, науковців, які пропагують ідеї гуманізму в широких колах польського громадянства, себто серед шляхти. Під впливом цих ідей у Польщі в половині XVI ст. починається сильніший духовий рух, що, однак, побіч гуманізму мав і іншу причину, а саме реформацію, яка, вживаючи рідної мови замість доти всевладної латинської, великою мірою спричинилася до поширення інтелектуальних інтересів і піднесення літературної творчості. Постають полемічні писання, політичні трактати, а також драматичні твори, оповідання й лірична поезія. Але, як увесь реформаційний рух у Польщі не був впливом внутрішніх потреб громадянства, яке, незадоволене тодішнім станом релігійного життя, шукало нових шляхів, що вели б до поліпшення відносин, - так само й зв'язана з цим рухом література не була викликана відчутим браком писаного слова, а була продуктом хвилини й через це не могла утриматися на відповідному рівні увесь час. Для боротьби з протестантизмом і оборони католицизму до Польщі покликано єзуїтів, які, дуже добре розуміючи потребу виховання молоді у відповідному 'дусі', створили побудовану на західно-європейських взірцях шкільну систему, що цілком відповідала інтересам головного чинника в державі - шляхти. Ці модерні єзуїтські колегії а також недавно розквітла польська культура мали на представників українських верхів таку притягальну силу, що наша молодь лавою йде до польських шкіл і пропадає для власного народу, змінюючи під впливом своїх виховників насамперед релігію, а з часом і національну приналежність.

Цей факт нам наочно показує, що українське православ'я у

візантійському виданні, не зважаючи на різні заходи, вжиті, щоб відповісти вимогам часу, не було спроможне виконати своє завдання. Але тут мимоволі насувається питання, чи не створив цей сумний стан церковно-релігійного життя на Україні відповідного ґрунту для поширення реформації, тим більше, що цей рух у наслідок спільної державної приналежності міг легко перекинутися з польських теренів на українські землі. В дійсності такої небезпеки не було, тому що протестантизм із своїм раціоналістичним наставленням, позбавленим усяких містичних елементів, своєю холодною коректністю абсолютно не відповідав духовим потребам українського громадянства, яке, щоправда, відчувало неминучу konieczність реформи церковно-релігійного життя, але не шляхом іззовні, а тільки за допомогою духового відродження зсередини. Українські відповідальні чинники тодішнього часу добре розуміли, що слаба позиція в Польщі православія, цієї "релігії батьків та дідів", яка була одночасно основою національного життя, не дозволяла таких експериментів, як реформація. Тому резонанс цього нового руху у нас був досить слабкий; тільки невелике число українських магнатських родів було зацікавлене протестантизмом і перейшло до цього табору. Маса ж населення залишилася вірною своїм давнім переконанням, хоч ніякої кампанії проти цієї течії не було, а Євангеліцька література читалася доволі сильно. І саме ця остання обставина приносить українському громадянству поважну користь, бо під впливом нового письменства починається у нас сильніший культурно-літературний рух. Заснування Острозької Академії, організація нашого міщанства в формі братств, творення модерного шкільництва при таких братствах, як Київ, Львів, Перемишль, Вильно, Луцьке, — все це треба звести до внутрішнього потрясання, яке було викликане появою реформації поза межами і боротьбою з католицизмом у межах українського громадянства.

В оборону своїх позицій від наступу єзуїтів українське православіє посилає свою молодь для студій за кордон, головне до Німеччини, де в протестантських університетах можна було ознайомитися з аргументами, які були в силі захитати становище католицької церкви. Деякі з наших молодих науковців ішли так далеко, що тимчасово переходили на католицизм, щоб там, у ворожому таборі, осізнатися з усім арсеналом духової зброї противника й пізніше підшукати потрібні оборонні засоби. Але всі ці зусилля українського православного громадянства були надто слабкі, щоб відбити наступ польського католицизму, за яким стояла державна сила, і тому очі наших предків звертаються в сторону нового політичного чинника, який з'явився на горизонті Східної Європи і незабаром перебрав роль оборонця zagrożеного православія. Цим новим чинником було козацтво.

Паралельно з пересуненням центру політичної ваги з Західних Земель на схід, і осередок культурного життя переноситься з Острога до Києва, у найближче сусідство сфери козацьких впливів. В 1615 р. при Київському Братстві постає школа, яка пізніше, переформована митрополитом Могилою на західний лад, мала стати одним з осередків освітнього й культурного життя на всю Східну Європу. Первісний план навчання цієї школи був запозичений імовірно зі Львова, із сильним підкресленням грецької та старослов'янської мови, при чому латинська й польська мови — обидві державні мови, — були на другому плані. Однак становище, яке пізніше ця школа зайняла в культурному житті східного слов'янства, вона завдячує реформам, проведеним київським владикою Петром Могилою.

Могила, голова церковної православної ієрархії на Україні, — індивідуальність, що була об'єктом сильних спорів в українській літературі кінця XIX й початку XX століття. При оцінці його діяльності не треба забувати, що сам Могила, людина не українського похо-

дження, був громадянином двох світів. Син молдавського воєводи, він через своє походження належав до православного світу, в якому зайняв у духовній ієрархії визначний пост митрополита. З другого боку, свою освіту він здобув у школах єзуїтів і в католицьких університетах за кордоном, де він перенявся тим духом західної культури, який намагався перещепити на український ґрунт. Іншими словами — Могила є представником синтези двох світів, двох світоглядів, східного, православно-візантійського, і західного, католицько-римського. Згідно з своїм ґрунтовним наставленням він провадить реформу київської школи. Залишаючись вірним догмам православної церкви, Могила дає перевагу латинській мові, якою відтоді провадиться все навчання; це дає можливість студентам і професорам ближче ознайомитися з європейською наукою і літературою і цим самим стати на відповідному рівні. Крім латинської мови, там вчили також грецької, старослов'янської, польської, німецької, єврейської мов. За зразком навчальних плянів єзуїтських колегій, на які орієнтувався Могила, студії в київській школі охоплювали 5 клас, до яких додавалися ще два роки філософії. Остання дисципліна знайшла там широке застосування, доказом чого є численні скрипти й підручники наших авторів з філософії. На жаль, ми знаємо тільки наголовки цих праць, бо ніхто нам не дав їхньої наукової аналізи. Отже, не можна сказати, наскільки вони були оригінальні своїми думками, чи це, може, були переробки закордонних авторів. Але вже з самих наголовків ми можемо пізнати, що ці компендії були складені в аристотелівському, або, краще, в схоластичному дусі.

І в цьому полягає причина того, що деякі наші сучасні науковці, як Бфремов чи Грушевський, робили поважні закиди Могилі, ніби він засмітив Київську Колегію цією безплідною схоластикою і тим затримав розвиток нашої культури. Погляд цей наскрізь фальшивий. Бо, насамперед, сучасна європейська наука довела, що середньовіччя, чийто духовий репрезентант-схоластика, є не період ретроградності й упадку, а період так само конечний в історії людства, як інші, і що без нього дальший поступ у новіші часи був би неможливий. Так само мусимо і ми дивитися на реформи Могили. Київська школа мала дати передусім духовників, які мусіли обороняти позиції православ'я проти єзуїтів, отже мусіли мати ту саму зброю, якою володіли вороги. Далі, це середньовіччя було конче потрібне для розвитку нашої культури, і без нього загальна освіта й наука не дійшли б до того рівня, якого вони досягли протягом XVIII і навіть першої половини XIX ст. Тільки зі знанням, набутим в Київській Академії /цей титул Київська Школа дістала від гетьмана Мазепи/, могла наша молодь виїздити за кордон, щоб продовжувати студії й поширювати свої знання. Повертаючись на батьківщину, вона приносила нові ідеї, нові напрямки європейського думання і цим зміцнювала духовий актив на рідних землях. В найновішій науковій термінології на означення цієї епохи вживається термін "українське барокко". Носіями його були ці наші інтелектуали, виховані в київському осередку. Їхні духові якості були такі високі, що їх кликали на північ до Москви й Петербургу, для організації державного російського апарату /Стефан Яворський, Теофан Прокопович, Теодиллакт Лопатинський та інші/. На закінчення можемо ствердити, що після занепаду в минулих сторіччях тепер, в XVII та XVIII віках, настає духове відродження, піднесення, яке врятувало весь народ від загибелі й створило перехід, поміст до новіших часів.

Українське середньовіччя, яке в духовій діяльності знайшло найсильніший вираз у діяльності Київської Академії, доходить до свого завершення в другій половині XVIII ст., що властиво носило вже характер переходової доби. В ці часи повстав такий для української історіографії важливий твір, як "Історії Русов"; це є не історична праця

в повному розумінні слова, а політичний памфлет невідомого автора, вагу якого для сучасного громадянства видно з того, що він, як надзвичайна національна дорогоцінність, переходивався в патріотичних колах нашого громадянства. Головна заслуга цього твору полягає в тому, що славетний період козащини, який ще жив у свідомості тодішнього покоління, він нав'язує до традицій Київської Русі і таким чином протиставляється намаганням Москви зарахувати наших великих князів до своєї історії. Що далі характеризує цей твір - це свідоме підкреслення антимосковських та антипольських настроїв виразною апотеозом Умельницького. Щоправда, гетьман уклав у Переяславі договір, який мав задовольнити спільні інтереси обох партнерів. Щодо характеру цього договору по нинішній день провадять дуже в науковому світі жваві дискусії; найправдоподібнішим здається мені припущення, що гетьман і московський цар хотіли один одного перехитрити. Дальший розвиток подій показав, що в цій грі, безперечно, сильнішим партнером була Москва.

Виховний вплив "Історії Русов" на пізніші покоління українського громадянства був дуже великий, бо відновлював, відсвіжував у свідомості інтелектуальних кіл зникаючі вже спомини про славетне минуле, про часи великих князів та гетьманів, а крім того давав матеріал визначним письменникам, між якими на першому місці треба згадати Шевченка. Ідеї цього твору великою мірою спричинилися до утримання національної свідомості в широких колах населення і до формування української нації протягом найновіших часів, якими займаємося в наступному розділі.

Н о в і ч а с и

Систематизуючи матеріял, щоб легше закріпити його в нашій свідомості, ми намагаємося вводити в історичний процес поділ на періоди і для цього шукаємо якихось визначних подій, що ділять ланцюг випадків на періоди, між якими нібито ніякого зв'язку немає. Однак при докладнішому розгляді ми приходимо до переконання, що між минулим і майбутнім, себто між явищами по обидва боки граничних стовпів, існує внутрішнє споріднення, бо те, що було раніше, має вплив на те, що постало пізніше, а майбутнє має свої корені в минулому. Але суб'єктивно ми маємо враження, що в такий переломовий момент твориться щось нібито нове, невідоме, яке з попередніми подіями нічого спільного не має.

Такою датою в історії України є між іншим рік 1798, себто рік появи невеличкої книжечки, а саме "Енеїди" Котляревського. Важливість цього моменту не обмежується тільки на факті, що народна мова здобуває собі тут права громадянства і стає основою всієї майбутньої літературної творчості, або що тут вперше виступають нові ідеї гуманності, рівності і свободи - вага цієї хвилини полягає в тому, що рік 1798 є датою народження модерної української нації. Може на перший погляд не кожному ясно, що всі наші визвольні змагання, які кінець-кінцем довели до відновлення української державності, своїм корінням закріплені в цій назовні ніби маловажній події. Бо "Енеїда Котляревського - це не тільки перелицювання Вергілієвого твору на український лад, це не звичайна трагедія - веселий твір, який чимало в європейській літературі, "Енеїда" - це патріотична епопея глибокої любові до рідного краю та народу в його звичаях і всесторонньому житті всіх верств із частими згадками, пов'язаними з автономним життям гетьманської України. В цьому змалюванні України як усебічної держави - цінність твору. Мова - безперечно теж важливий чинник - це тільки зверхня, цілком зрозуміла шата го-

ловної ідеї.

Але крім "Енеїди" Котляревського при творенні модерного українського світогляду діяли й інші чинники, і для нас надзвичайно важливо пізнати всі сили, що діяли впродовж минулого сторіччя. Тут нам треба звернути увагу на ті західні впливи та ідеї, які при загальновідомій орієнтації українців мусіли захопити наше громадянство. Наша молодь, не зважаючи на перешкоди окупаційної влади, завжди намагалася вирватися в широкий світ, поза межі батьківщини, щоб брати участь у культурному процесі Західної Європи. Таким чином доба освіченості XVIII століття і гігантський переворот, зв'язаний із французькою революцією, не могли залишитися невідомими українському громадянству попри всякі перешкоди й заборони з боку російського уряду. І це тим більше, що багато української молоді брало участь у наполеонівських війнах як вояки російської армії, маючи нагоду під час перебування у Франції увійти в безпосередній контакт із думками про свободу, які в українській душі, звиклій до демократичних засад Запорізької Січі, мусіли знайти сильний відгомін. Українські патріоти мали надію за допомогою цих принципів братерства, рівності й любови здобути своєму народові втрачену незалежність. Перші роки панування Олександра I давали підстави до надії, що під його керівництвом прийде до гармонійного співжиття всіх народів європейського Сходу.

Усі ці надії на краще майбутнє скінчилися, на жаль, досить сумно, давши нашому народові науку, що найкращі ідеї й засади — це тільки слова, які ніколи не мають діючої сили, якщо за ними не стоїть внутрішня міць організованого громадянства. Цар Олександр після перших років молодечого захоплення відклав усі свободолобні ідеї набік і керування державою віддав у руки реакційних кіл, які й не думали триматися гасел, проголошених французькою революцією, а, навпаки, вживали всіх заходів до того, щоб найменші прояви самостійницьких змагань, так званого іредентизму задусити в самих початках. Але, не зважаючи на явне фіяско, неуспіх революційних гасел, усі ці сподівання, надії, змагання не залишилися цілком без результату. Вони все ж таки скріплювали політичні традиції в українському громадянстві й не давали завмерти в сумній дійсності слабим надіям на нове життя у власній хаті.

З настроїв, створених ідеями французької революції, виникло повстання декабристів, яке на Україні, крім соціальних, висунуло також національні гасла. Це повстання було підготоване різними організаціями з ясним політичним забарвленням, як, напр., "Товариство об'єднаних слов'ян", що своє повстання й розвиток завдячували вільнодумлярським, масонським льожах. Масонство на Україні було не українське і тому слабе. Судячи із складу членів, масонські льохи були або польські, або російські, але, діючи на Україні, вони мусіли звертати увагу й на національні настрої автохтонного населення. Але тільки дві льохи на наших землях пішли цим шляхом, може з ініціативи тих наших патріотів, що були їх членами. Полтавська льоха з гаслом "любов до правди", до якої, крім Котляревського, належали такі "любители української мови", як Кочубей, Тарновський та інші, поставила собі завдання притягти українську шляхту до політичної й національної роботи, що ясно виходило із зізнань арештованих декабристів. Українська шляхта в петербурзьких колах взагалі мала славу "вільнодумности, яка в деяких випадках межує навіть із політичним мазепинством". Зокрема полтавські землевласники вважалися в офіційних колах Петербургу за гурт "незадоволених новаторів". Льоха, що набирала своїх членів із таких елементів і діяла на нашій території, мусіла мати український характер, і тому не дивно, що її за-крито за окремим царським наказом ще в 1819 році, стже за два роки

раніше від загальної заборони масонства в Росії.

Другою льожею з національними цілями /розуміється, не в нашому розумінні цього слова/ була київська льожа "об'єднаних слов'ян", в якій було три групи, а саме: польська, російська і українська; на чолі останньої стояв поміщик Василь Лукашевич, людина з безперечно українським обличчям. Саме Лукашевич був зв'язковим між обома льожами на Україні і провідниками повстання декабристів, між якими були одиниці з сильними українськими національними традиціями, як Іван Горбачевський, Яків Драгоманів, дідько відомого вченого і політика, на релігій, потомок старої козацької родини Сухинов та інші. Під час слідства над декабристами на підставі зізнань свідків Лукашевичеві поставлено поважне обвинувачення, що він створив і провадив таємну українську організацію з сильними антиросійськими й антидержавними тенденціями. І хоч ці обвинувачення не вдалося під час слідства підтримати в повному обсязі, однак деякі вислови підсудних і різних учасників вказують на те, що питання самостійності України стояло в осередку поважних міркувань, але громадянство і його верхівка самі не знали, якими шляхами дійти до цієї мети. Під цим поглядом дуже характеристичні слова нашого відомого історика, етнографа і поета Миколи Маркевича в його "Українських мелодіях": "Ми не стратили з очей великих мужів України, в нас не ослабла сила почувань і відданості нашій батьківщині. В нас живе іде дух Подуботка". Цей в петропавловській твердині москалями на смерть замучений гетьман України та оборонець її прав є духовим батьком тодішніх патріотів.

Повстання декабристів було ліквідоване, його провідники за-суджені на смерть чи заслані, але змагання до зміни політичного життя в Росії на користь поневолених народів знайшли прихильників між членами "Кирило-Методіївського Братства", яке, побіч месіаністичних тенденцій, запозичених з польської та московської літератури, перебрало духовий капітал від українських масонів та декабристів. Політична програма цього маленького гурта патріотів завершувалася домаганням федерації самостійних республік, які всі питання релігійного та соціального характеру мали розв'язувати цілком незалежно. Справи, що торкалися в однаковій мірі всіх республік, мали бути предметом нарад і рішень спільного парламенту, в якому були б відповідно заступлені всі республіки. Не входимо тут у деталі цієї політичної концепції, можемо тільки взагалі сказати, що вона спиралася більше на елементи фантазії, ніж на холодну дійсність.

І саме остання риса в "яже цей гурток ентузіастів, як Шевченко, Костомарів, Куліш та інші, з могутнім рухом, що захопив у першій половині XIX ст. майже всю Європу, - з романтизмом, який, шукаючи нових мотивів для літературної праці, повними пригорщами черпав із джерел народної творчості. Цей поворот романтизму до простолюддя мусів зробити його популярним в очах української інтелігенції, яка в переважній більшості була зв'язана з простим народом. Але ці симпатії до романтизму під впливом польської та російської літератури дістали у Костомарова, Шевченка та ін. братчиків дещо відмінний вигляд; вони знайшли зовнішній вираз у месіаністичній ідеї посланництва українського народу та його ролі у визвольних змаганнях слов'ян.

Однак тут треба відразу відзначити, що український месіанізм, у порівнянні з аналогічним рухом у поляків, москалів чи навіть чехів, кволий і не виявляє стільки оригінальності й динаміки, щоб захопити ширші кола громадянства. Якщо візьмемо для порівняння Міцкевича, Красінського або російських славінофілів, як Хомякова, Кіреєвського та Аксакових, то тут сильно, аж надто сильно звучить самовпевнена свідомість виключності вибраного народу, покликаного Богом для завершення великого діла. Тим часом месіаністичні тони у

Шевченка та Костомарова звучать слабо, неспіливо, так що мимоволі приходимо до переконання, що вони не вирости на українському ґрунті й не знаходять відповідного резонансу в українській душі.

Побіч кличів французької революції, поза впливами романтизму і наближеного до нього месіанізму, українське письменство починає з причин цілком зрозумілих звертати свою увагу на соціальні проблеми. Для старшої генерації християнський ідеал становив основу її світогляду; виконання належних обов'язків, віра в загальний поступ людства, послух і пошана до влади — це головні риси чи елементи цього настановлення. Але вже у Шевченка ми бачимо зміну настроїв; наш геній був зашадто зв'язаний з долею свого поневоленого народу, надто тяжко терпів від кайданів, що скували його батьківщину, щоб задовольнитися сучасним йому станом речей і не вимагати радикальних змін. Ці революційні тони у Шевченка були доти невідомі в українській літературі, бо попередні представники її належали до заможної дрібної шляхти і не відчували так безпосередньо нужди і горя, які збільшилися в спадщину нашому селянинові.

Під впливом соціальних гасел, які Шевченко перший вніс в українське письменство, розвиває свою діяльність Михайло Драгоманів, що, виїмігрувавши з Росії, зумів здобути собі на Західніх Українських Землях поважний гурт прихильників. Його метою була європеїзація українського громадянства, і тому він відкидає вузький націоналізм, тоді непопулярний в Західній Європі, і переходить на поле соціальної політики. Хоч якою бажаною була ця модернізація українського хуторянства чи загумінковості, — з другого боку, ванедбання національних інтересів на користь соціальних гасел являло в умовах тодішньої дійсності велику небезпеку. В результаті політичне змагання української інтелігенції цілком потонуло в морі демократично-соціалістичних лозунгів. Замість основної проблеми здобуття власної державності висувалось тепер домагання соціальної рівноправності всіх мешканців України, які спільним: всеросійським демократичним фронтом мають боротися за їх здійснення. Наша інтелігенція, обмежуючи свої національні постулати на культурній автономії, наповнює ряди соціал-революціонерів всеросійського типу, йде в народ, у робітничі маси і часами навіть намагається їх мобілізувати проти власних панів. Витрачаючи свою енергію для цієї інтернаціональної роботи, вона залишається байдужою до суто національних питань, що дуже від'ємно відбилосся на історичних подіях, які мали місце на наших землях після революції 1917 р.

Тут не можна обійти мовчанкою того факту, що марксизм захоплює нашу територію за допомогою чужонаціональних елементів. Перші соціал-демократичні організації були засновані насамперед жидами; в марксистській організації, яка повстала в Миколаєві в 1897 р., провідну роль відігравав Троцький. Коли в 1917 році була проголошена самостійність України, то найгостріше виступали проти цього історичного факту місцеві російські марксистські партії, які всякими способами намагалися знищити молоду державність, що їм і вдалося за допомогою російських большевиків.

Вплив Драгоманова на ліберальне українське суспільство аж до першої світової війни був дуже сильний; зокрема підлягала йому молодь, яка завжди йде за радикальнішими гаслами. Але ця сама молодь, що в соціальних питаннях думала радикальними категоріями, не стала посередині шляху в національній справі. Бо саме переважно молодики в 1891 р., з почину Івана Липи, заклали для боротьби за національно-політичне визволення України в Полтаві таємне товариство т.зв. «Сідомих українців /Братство Тарасівців/». Назва тарасівців вказує на те, що організація бажала назовні заявити про свою приналежність до ду-

хової спадщини Шевченка. Центральною фігурою цього гурта був Микола Міхновський, який поставив ясне домагання, що задоволення всіх соціальних потреб українського народу може здійснитися лише в межах власної держави. Це виразне становище нашої молоді викликало деяке обурення серед старшої соціалістично настроєної інтелігенції, яка вважала цю зміну фронту зрадою соціальних інтересів широких мас населення. Але деяким визначним одиницям ця постава молоді допомогла ревізувати дотеперішню політику. Так Іван Франко оголошує в 1900 році статтю, де вже цілком виразно виступають ідеї тарасівців. В цьому самому році студенти високих шкіл не вічу у Львові висунули ці самі вимоги. В цій боротьбі між національними та інтернаціональними елементами в свідомості української спільноти гасло "самостійної України" не мало великих перспектив на перемогу. Спочатку можна було дістати враження, що соціалізм чужого походження цілком захопив позиції громадського життя на Україні. В ці часи було добрим тоном належати до однієї з соціалістичних груп.

Коли в 1917 році перед народами Росії після повалення царату відкрилися зовсім нові можливості, український селянин кидає ряди російської армії й творить нові національні військові частини з гучними іменами, як полки Хмельницького, Мазепи, Полуботка і т.ін. Але українська інтелігенція неповоротка взагалі у своїх рішеннях, до того ж заражена пацифістичними лозунгами російських лівих партій, не зуміла використати цього хоча б тимчасового захоплення широких народних мас. Причиною цієї нашої державницької нездарності був надто довгий період колоніального існування під окупантом, який не дав нашим провідним елементам можливості створити в собі державотворчі здібності. Тому не дивно, що в 1917-1919 р. ми не бачимо в політиці наших провідників ніякої сталої лінії, все робиться прихвистом під диктат даної хвилі. І тому тепер зрозуміло, чому потрібно було аж Четвертого Універсалу для проголошення незалежності України. Цілком зрозуміло, що для тодішнього покоління, вихованого в іншому дусі, поняття, для нас ясні й очевидні, були важкою для розв'язання загадкою. Зрештою цю трагедію переживали ми і переживаємо на власній шкірі, і кожен на підставі власного досвіду може собі доспівати цю пісню до кінця. Деякі тези залишаються важливими для всіх без огляду на те, як хто підходитиме до розв'язання українського питання.

1. Кінцевим вислідом усіх змагань нації є і мусить бути незалежна українська держава.
2. Українська проблема — це не внутрішня справа Росії чи Польщі, а питання якщо не міжнародної, то принаймні європейської політики.
3. Передумовою здійснення цього нашого найвищого бажання є перемога над головним нашим ворогом з рівночасним визволенням українських земель.
4. Для виконання цього дуже важливого завдання нам треба сконцентрувати всі сили тільки на найважливіших пунктах, чітко підділяючи актуальне від менш актуального, загальні гасла імперативного характеру від дрібних цілей локальної політики.
5. Не йти витопами чужими стежками, а шукати власного "я", яке нам являється насамперед в історичному процесі, а далі — в продуктах культурної творчості. Традиціоналізм є важливою передумовою наших успіхів у майбутньому.

Світогляд українського народу

Ми тут подали в історичному аспекті головні фази процесу, в якому формувалося духове обличчя українського народу. Тепер ми ознайомимося з головними рисами нашої духовості, які мали безперечно дуже великий вплив на розвиток нашого культурного життя і тим самим виясняють нам також підкреслені вже раніше якості української культури.

Український народ — виразно селянський. Він протягом століть втратив на користь сусідів провідну верству шляхти, а з різних історичних причин не зміг витворити в містах сильного власного міщанства. Теперішня інтелігенція як духовий провідник народу вийшла в переважній більшості з селян, а міський елемент, робітники, так само як і міщани, постали через приплив із села або являють собою чужонаціональний чинник. Український селянин цілою своєю істотою вріс у землю, на якій він працює тисячі літ, і в цьому органічному зв'язку з землею бачить свою найсильнішу зброю, за допомогою якої йому вдалося, не зважаючи на жорстокі численні навали античних і новіших номадів, не тільки закріпити свої позиції на призначеному йому долі просторі, але, крім того, розвинути сильну, назв'єм, експансивну політику. Заселення Сибіру, східноазійських районів, Канади, селянська еміграція до Сполучених Штатів — усе це потверджує нашу думку. Що з цієї тисячолітньої інтимної сполуки зі "скибою" мусіло витворитися і відповідне психічне настанлення українців, — це річ самозрозуміла.

Духове життя України в минулому й сучасному для підтримання цієї тези дає нам майже невичерпний матеріал, який при виборі найпереконливіших аргументів являє труднощі тільки через свою кількість і різноманітність. У письменстві, мові, побуті й звичаях, у проявах релігійного життя, в перебігу культурного процесу, в музиці, в пластичному мистецтві, філософії, — скрізь із недвозначною ясністю впадає нам у вічі надзвичайно сильна органічна залежність людини від ґрунту, який вона обробляє та який її живить.

Геній української нації, персоніфікація ідеалів, що стояли перед народом під час його історичної мандрівки, — поет Тарас Шевченко був у повному значенні цього слова зв'язаний із рідним чорноземом: "glebae a'scriptus", покріпачений селянський син, друзі якого мусіли викупити за 2 500 карбованців з підданства, щоб фізично і матеріально звільнити його від кайданів. Однак духовий відхід від матеріальної землі був взагалі неможливий, бо вся душа поета своїми коренями вросла у батьківську скибу, так що відірватися від неї, від її сил, означало б його духову смерть. На чужині, у в'язниці поет зворушливими словами згадує загублену батьківщину:

"Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховарть/
Що не в Україні буцу жить,
Людей і Господа хвалить".

/"Кобзар", за ред. Сімовича, II т. ст. 370/

Це не розрахована на зовнішній ефект поза, а факт, який має своє символічне значення, що український пророк і національний герой, пізніше вже не кріпак, а відомий мистець і поет, якого радо бачили в найвищих суспільних колах російської метрополії, являється на численних портретах у селянській одежі і в такому вигляді переїшов у свідомість пізніших поколінь. "Шевченко як поет, писав Костомарів, — це сам народ." Таким способом ці чисті зовнішні риси з Шевченкового життя набирають символічного значення для цілої нації.

Безупинно бринить із поезій Шевченка його найсердечніше бажання бути похованим після смерті у його улюбленій Україні, в рідній землі.

Готілося б /та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого/
Аби хоч крихотку землі
Із-за Дніпра мого святого
Святії вітри принесли...
Та й більш нічого !

/"Кобзар", за ред. Сімовича, II т. стор. 391/.

Чудовий вираз знайшло це побожне, глибоко відчуте бажання поета у його "Заповіті", який земляки виконали з повним пієтетом.

І Франко, після Шевченка найбільш маркантна постать в українському письменстві, цілком одверто і широко проголошує свою солідарність із селянським станом, як основою нового періоду розвитку людства:

Я син народа, що в гору йде, хоч був запертий в льох,
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог — не епілог.

Розуміється, "український Сократ", Григорій Оковорода тільки тоді не був для нас загадковою постаттю на тлі тодішнього життя на Сході, якщо поставимо його особу і його діяльність у безпосередній контакт із силами українського чорнозему, з якого черпав він свої життєві соки.

Теоретичне оформлення й оцінку цього тісного зв'язку з землею знаходимо у визначного історика-соціолога сучасності В. Липинського, що перший поміж українськими мислителями і раніше від аналогічних теорій в інших європейських народів у своїх "Листах до братів-хліборобів" у рр. 1921-1926 свідомо дуже виразно підкреслив цю основу складову частину національного світогляду, а розвиваючи цю думку далі, підніс селянство до ролі носія модерної української державності.

Просту, але надзвичайно глибоко продуману синтезу селянської філософії, що виростає з духа землі, знайдемо в малім, але майстернім оповіданні Стефаника "Вона-Земля". Розуміється, Стефаник — це тільки найсильніший представник цієї селянської духовності; коли ж придивимося ближче, то прийдемо до переконання, що майже все українське письменство XIX і XX стол. виросло на ґрунті цих інтимних відносин людини до землі — так що навіть у межах большевицької дійсності ця для народу характеристична риса зовсім не втратила своєї сили.

З такою основою підставою ми можемо для цього твердження навести, замість позитивних, цілий ряд негативних аргументів. Таким *argumentum a contrariis* є наш філософ Криквич, що в Києві, на батьківській землі, розвинув широкую діяльність, переселившись одначе до університету в Москві, замовк, майже цілковито втративши ґрунт під ногами.

Праця на ріллі ставить людину в дуже близьке відношення до природи взагалі, яке є вирішальним чинником для розвитку культури /не цивілізації/. Модерна людськість занадто далеко відійшла від оточення, від природи, мимоволі між цими двома таборами витворився ворожий настрій, який веде до упадку культури, і тому в майбутньому він мусить бути усунений. На мою думку, найбільшим злом страшної большевицької дійсності було роздвоєння-антагонізм між внутрішнім і зовнішнім світом, між суб'єктом і об'єктом, між природою і людиною, метою якою була перемога над природою, а не її повне розуміння. І тут перед українським народом виступає проблема світового масштабу, а саме повернення цієї світової гармонії, згоди між одиницею та її оточенням як

підстави дальшого розвитку культури. Але поминаючи цю думку, яку треба було б розвинути ширше, ми мусиме ствердити, що з цього зв'язку з природою виросло дуже тонке відчуття її краси, зовнішнім виразом якого є народне мистецтво. Наслідком цього виробленого на ідеалах природи естетичного змісту є бажання перенести красу форм, гармонію фарб і оригінальність мотивів на безпосереднє оточення й використати ці здобутки при влаштуванні хати, при готуванні одержі та предметів щоденного вжитку. Але так само й надзвичайно багата народна музика і не менш багата й оригінальна народна поезія відповідають у рівній мірі законам естетичної досконалості, естетичної насолоди, законам, що може поставити лиш як продукт цього інтимного споріднення з природою та переживання її краси.

В основі українського світогляду лежить виразна ідеалістична риса. Ідеалістичний світогляд спирається виключно на свідомість і намагається звести всі явища цього світу до психічних елементів. Наше "я" творить без зовнішніх причин, тільки з власної ініціативи, зображення, що, відповідно між собою пов'язані, складають картину цього світу. Але тут не місце говорити про ідеалізм у розумінні теорії пізнання. Українці, так само як і інші слов'янські народи, не виявляють надто великого зацікавлення теоретичними міркуваннями. Й абстрактними спекуляціями, а натомість тим більшу увагу звертають на ділянку практичної філософії та питання етики. Ідеалістичне наставлення українців проявляється головне в тому, що всіма їхніми думками й вчинками керують не загальні категорії розуму, а насамперед суб'єктивні чинники, що мають своє джерело у почуттях та волі. Отже не об'єктивна правда, якою вона представляється нашим очам, а "правада" з сильними домішками фантазії, "правада" така, якою ми хочемо її мати, становить підставу наших рішень та вчинків. На доказ цього твердження можна навести з української історії сотні прикладів.

Український історик Костомаров під впливом месіаністичних ідей, поширених тоді головне в польському та російському громадянстві, пише відомі "Книги биття українського народу", в яких він намагається представити послаництво України та її роль в майбутній історії людства. Твір, що мав заданням викресати нові сили з нації, яка майже гинула, твір, що мав дати їй новий зміст життя, хоча б в дуже тяжких обставинах сумної дійсності, так поринув у хмари ідеалістичних міркувань, так знехтував дійсністю, що перехід до справжнього життя навряд чи був ще можливий. Це не значить, що народ мусить обмежуватися потребами буденщини й може обійтися без ідеалів. Навпаки, ніякий поступ, рух вперед неможливі без недосяжної в суті речі, остаточної мети, але вихідна точка для цього змагання, прямування вгору мусить лежати в межах конкретної дійсності.

Також Франко, без уваги на найгірший досвід у своєму житті, вірить у своїм ідеалізмі в людину, її вроджену доброту, її гін до краси й моралі. Змалювані в його творах характери виявляють завжди деякі добрі сторони або щонайменше сліди позитивних рис, які можуть дозволити одиниці повернутися на шлях правди. Що люди в природі не злі, тільки під впливом обставин змушені до поганих вчинків, — це для нього річ зовсім ясна. Деякі критики думають, що саме ця ідеалізуюча віра в людство дала Франкові моральну силу, не зважаючи на найтяжчі розчарування й наклепи з боку своїх же земляків, витримати на своєму пості й несамоовито багато працювати для добра свого народу і рідної культури.

Інший приклад із найновішої історії. "Знайшовши оцій новій долі, відповідно до всього руху останнього часу, шлях в автономії та федерації, в повному національному житті, Грушевський яскравими риса-

ми позначає внутрішню вагу автономії України в федеративній Росії. Насамперед воля України не значить панування українського народу над іншими на Україні сущими – над національними меншостями. Ми не на те, – пише Грушевський, – цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилию, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету – приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої української землі /С.С.Фремов. "Історія українського письменства", вид. 3, стор. 398/.

Тенденція ідеалізувати виявляється в українців і у відношенні до жіноцтва, яке в українському громадянстві займає привілейоване місце. В письменстві жінка виступає з таких шляхетних, ідеалізованих постатей, що постає враження, ніби її хибі спричиняються не для зменшення її вартості, а скорше для підвищення її принади. "Українська жінка в поезії українського народу змальована такою духово прегарною, що й у самому упадку своєму виявляє поетично свою чисту натуру й соромиться свого приниження" /Костомаров/. Типів наскрізь негативних, таких як, напр., у драмі Карла Шенккера "Der Weibsteufel" або в "Макбеті" Шекспіра, – тут взагалі немає. Поза повним фантазії поривом душі, спрегненої ідеалів, майже цілком зникає розуміння справжньої дійсності. Драматичне письменство XIX віку приносить нам багатий вибір жіночих постатей, розуміється позитивних – національні героїні, як Маруся Богуславка, чарівні дівчата, як Наталка Полтавка, жертви чоловічої злоби, як Шершенкова Катерина або головна фігура відомої мелодрами "Ой не ходи Грицю" і, нарешті, обвіяні трагізмом пророчиці, як українська Кассандра. Треба ще згадати, що ці застарілі, за винятком останньої, п'єси ще й досі мають в українському суспільстві велику популярність й досі їх виставляють із великим успіхом не тільки на сценах сільських театрів, але й у головних містах української національної території.

Західний світогляд спирався з давніх давен на особисте "я", на індивідуальну свідомість. Уже в античній Греції у Платона, а ще виразніш у новітній філософії, від Декарта почавши, особиста свідомість становить схи́дний пункт для всяких дальших філософічних міркувань як єдино перна, ніколи не оспорювана дійсність, що, напр., у Берклі логічно-послідовно, хоча в парадоксальній формі, обіймає все реальне буття. Подібний хід думок бачимо і у Канта, якого не без деяких підстав перші критики з нагоди появи головного його твору порівнювали з Берклі. Виразна філософія "я" являє основу системи фіхте, а поза тим "я" у новітній філософії виступає як внутрішньо замкнена в собі, незалежна від інших чинників суверенна величина і як джерело реальності в межах духовості.

Щодо цього українці на відміну від росіян тримаються західної орієнтації. Точ вони не мають власних філософічних систем, в яких "я" знаходило б свій конституційний принцип або як підстава до дальшої спекуляції, однак усе їх духове життя, їх філософічне мислення, їх розуміння моралі, творення правних норм, а передусім практична діяльність випливають з поняття особистості, що її обмеження, навіть в інтересах загалу, відчувається загше болюче.

Індивідуалістичне наставлення українця цілком виразно виявляється в його розумінні суспільного ладу або принципу спільноти в громадському житті. Він відкидає з усією рішучістю всі форми співжиття, передумовою яких є суцора дисципліна й повне підпорядкування волі вищого, зовсім забуваючи, що це значайно має згубний вплив на інтереси загалу, а в дальшій послідовності – на його власну користь. Вже сама інтерпретація цього слова "спільнота" виявляє характеристичний, національно забарвлений тон.

"Громада - це добровільне товариство людей; хто хоче - належить до громади, а не хоче - виходить із неї; так водилося й на Запоріжжі: хто хотів, приходив на Січ, хто хотів, виходив звідти з власної волі. Народ розуміє, що кожний громадянин є сам по собі людина незалежна, самостійний господар; обов'язки його супроти громади не йдуть далі поза сферу тих відносин, що їх установлює зв'язок її членів ради спільної безпеки й добра кожного".

В нашій історії маємо, на жаль, аж надто багато прикладів того, як непогамований індивідуалізм великою мірою придушував утворення традиції як державотворчого чинника і тим самим обертав історичне існування цілої нації в гру нескордированих, відосередкованих сил, що через брак поважніших змагань до згуртування старалися катастрофою для майбутнього цієї людської спільноти.

Розуміється, джерела цього психічного настання треба шукати в дуже давніх, в усякому разі передісторичних часах. Гіпотетично можна прийняти, що матриархат як організаційний принцип родинного життя у північно-західній частині України в добу неоліту знайшов свій вираз у теперішньому індивідуалізмі українського типу.

В засаді інакшою, цілком протилежною є структура російської спільноти, званої "мір", що як духовий вияв загального бажання складається в іншу крайність і до речі нищить усяку особисту незалежність. Суть, провідна думка "російського міра" - це примус, що походить від зверхньої влади як органу божої волі. Кожен бунт проти цього Богом освяченого примусу є тяжкий гріх, якого не може собі дозволити простий "російський челявік".

На відміну від західно-європейського мислення характерною прикметою російського світогляду є виразна нехиль до виявів власного "я" і одночасне захоплення свого роду духовим колективізмом. Не зважаючи на старання зусилля деяких сучасних російських учених пояснити або цілком заперечити існування цієї риси російської душі, треба визнати справедливим твердження "слов'янофілів", що російський дух настанений колективістично в тому значенні, що йому ненависні особиста свобода, приватна власність, особисті договори між одиницями і що він схильється до колективних форм господарства, які показала нам в минулому притаманна росіянам "община". Так само події найновіших часів, колективістичні експерименти, які провадилися СРСР при мільйонах людських жертв, найкраще доводять, що відповідні накази уряду в самій Росії не зустрічалися з помітним опором, тоді як український селянин готовий був виступити й в боротьбу за життя чи смерть за збереження принципу приватної власності як підстави західної культури, цілком не зважаючи на своє часто розпачливе становище.

Якщо ми хочемо дійсно пізнати головні елементи українського світогляду, ми мусимо звернути увагу і на основи психічної структури українців і підкреслити ті властивості й психічні функції, які своїм питомим кольоритом накладають виразний відбиток на дії даної одиниці. І при цій нагоді нам впадає в око сильна перевага чуттєвого, емоціонального елементу над розумовим, раціональним чинником. Не розум, *ratio*, *res cogitans*, цей для всього західного світу та його мислення й філософування характеристичний і вирішальний чинник, а первісне чуття, міцно закорінене в глибинах душі, є основним мотивом усієї їхньої діяльності. Ця властивість специфічна не тільки для самих українців, характеризує в однаковій мірі всі слов'янські народи, почування яких хитаються в широкій амплітуді між протилежними крайностями. Слов'янин взагалі, і українець зокрема, здібний до безмежного захоплення, піднесення, однак після першої нагди зневіряються в можливості остаточного успіху і з такою самою швидкістю

впадають у стан повного розпачу й цілковитого знеохочення до дальшої праці. Замість триматися розуму, який наказує йти витривало й уперто крок по кроці на вибраному шляху до остаточної мети, вони кидаються в обійми почувань, що самі, без обмеження регуляційними законами розуму, приносять і одиницям і спільнотам величезну шкоду. Українці приступні найглибшим відрухам любови, що грає провідну роль у їх духовому житті, але часто це чуття обертається з якоїсь маловажної причини в свою протилежність — розумово незбагненну, але чуттєво зрозумілу ненависть. Ця нерівність, ці великі хитання чуттєвого життя між протилежними крайностями великою мірою перешкоджають збереженню внутрішнього ладу й стабільності й являють велику, може головну, перешкоду в процесі систематизації нашого думання.

Велику роль в усіх сферах духового життя українця відіграє любов, яка виступає насамперед як своєрідне явище у відносинах між матір'ю і дитиною. Материнська любов у всіх можливих формах творить ту призму, через яку багато явищ приватного й публічного життя дістають своєрідне забарвлення. Любов охоплює велику кількість мотивів, що постійно знаходять свій вираз у письменстві, пластичному мистецтві й музиці.

Я залишаю осторож обгорення виявів цього принципу любови в щоденному житті, але не можу обминути мовчанкою того факту, що серед небагатьох представників філософії на Україні в XIX столітті Юркевич створив систему, *sit venia verbo*, філософії серця, яка стояла в яскравій протилежності не тільки до модного тоді матеріалізму, але й до крайнього раціоналізму чи інтелектуалізму. Аналізуючи сучасну йому філософічну проблематику, Юркевич прийшов до переконання, що виявлена в категоріях розсудку філософічна думка неспроможна охопити цілого й справжнього буття. Він у своїй скромності бачить межі людського пізнання, які існують тому, що поза розсудком та його здібністю пізнавати є ще глибша чи вища функція людського духу, яка служить за підставу розсудкові й створює йому можливості розвитку. Ця прафункція, що згадується вже в К.Т. Ставровецького в XVII стол. і що значення її підкреслювали пізніше Гоголь і Сквородою, є людське серце. Філософія серця, розвинена Юркевичем у його праці: "Серце та його значення в духовому житті людини", становить надзвичайно характеристичне перехідне явище від платонізму до філософії новіших часів, але вона стоїть у ягній протилежності до Канта та його послідовників.

Юркевич тому характеристичний для філософічного мислення українців, що в його творчості ясно виступають типові риси української вдачі. Учень Юркевича, відомий російський мислитель Володимир Соловйов слушно підкреслив у своїй характеристиці філософа його українське обличчя. "Юркевич родом із Полтавської губернії, був отже українцем, і це залишило трикі сліди в його мові та способі його думання".

Я не хочу цим казати, що українці недоцінюють значення розумового чинника; навпаки, деякі визначні представники українського письменства в XIX столітті, як Драгоманів і його школа, або Леся Українка радо визнають себе раціоналістами, а Іван Франко тисував навіть горде гасло "ratio vincit". Однак, якщо ми докладніше розглянемо психічний склад цих людей, то цілком певно переконаємося, що їх інтелектуалістичне наставлення є лише обов'язковою жертвою, принесеною духові часу; але поза цією для зовнішнього світу призначеною маскою криється глибоке почуття, наявність якого на перший погляд непомітна.

Своєрідність української вдачі можна найкраще зрозуміти, порівнюючи її з основним характером німецької духовости. "Своєрідність

німецького думання, — каже Павль Менцер у своєму творі про суть німецького духу, — можна без сумніву найкраще розглянути на прикладі німецької філософії. Характеристичною для неї є віра в систему, переконання, що всю дійсність можна втиснути в схему понять. Ця найвища віра у всеосяйність поняття найвиразніше виступає у Христіана Вольфа, який свято переконаний у тому, що в межах нашого знання, наших вчинків і вражень розум може висувати різні питання й давати на них задовільну відповідь. Все наставлення до життя мусить бути диктоване розумом, усі рішення під безпосереднім впливом почувань заборонені. Немає сумніву, що таким способом життя у великій мірі страждає на своїй вартості, але, з другого боку, неможливо заперечити величність такої спроби системізації нашого духу. Історично філософія Вольфа взяла німецьку людину в педантичний вишкіл, що також мало корисний вплив, як стверджує це сам Кант у своїй відомій похвалі "духові ґрунтовності". Якщо ми тепер перед цими висунутими Менцером прикметами німецького духу поставимо математичний знак, себто пересунемо їх на протилежну частину системи ординат, то дістанемо характеристичні риси української чи то слов'янської духовості. Про якусь надмірну систематичність і мови бути не може, скорше можна ствердити повну безсистемність /Сковорода — філософ без системи/, але зате дуже часто геніальний вибух інтуїції, що творить свої конструкції, не свідомо чи підсвідомо спираючись тільки на могутні почування. Трудно говорити в українців про "дух ґрунтовності", про заглиблення в предмет, що в "яжеться звичайно з обмеженням сфери інтересів, натомість на кожному кроці ми можемо зауважити якнайдалше поширення діяльності, що силою факту призводить до поверховості. Прикладів саме для цієї риси нашої вдачі можна знайти дуже багато. Сильні індивідуальності, що, скупчуючи свою духову енергію в одному напрямі, могли б дати твори світового масштабу, розгублюють свою енергію — не завжди змушені до цього зовнішніми обставинами — в різних ділянках і творять речі пересічні або небагато цінніші. Не бачимо розумового, оперативного на поняття підходу до теоретичних і практичних питань, а тільки чуттєве схоплення дійсності, розв'язування і найважчих проблем безпосередньо на підставі почувань і, нарешті, переміщення теорії і практики.

У зв'язку з цим міркуванням треба хоч коротко спинитися на третій ділянці духового життя, а саме ховінці, волі. Тому, що всі три функції — розсудок, почування й воля є між собою в тісній залежності, то перевага першого або другого чинника конечно впливає й на діяльність третього. Керована почуттям, а не розсудком воля не виявляє твердості, витрималості, пляновості й підлягає хитанням мінливих почувань, які за короткий час падають з однієї крайності в другу. В результаті бачимо побіч періодів напруженої, майже надлюдської активності й захоплення, часи повної пасивності й нічим не виправданого розпачу.

Переважа почуття й панівна роль любови становлять перехід до дальшого основного елементу українського світогляду — глибокої релігійності, що в усіх слов'ян є головною складовою частиною їх національно-психічної структури. Численні праці минулого століття підкреслюють як головну рису ментальності не лише теперішніх слов'ян, але й раніших і пізніших їх предків, саме цю перевагу почувань і роль релігійного чинника в їх духовому житті. Були навіть спроби пластично підкреслити історичну своєрідність слов'ян порівнянням їх із народами германської та романської групи. Коли представники германської раси відзначаються філософічним наставленням до життя, а романські народи політичним хистом, слов'яни в повному значенні цього слова становлять плем'я релігійне.

Незалежно від того, чи правильна ця характеристика, чи ні, не можна заперечити факту, що майже всі провідні одиниці у слов'янському світі недрозв'язно виявляють виразну, хоч і різно забарвлену релігійність, яка виражається в їх творчості, чи то в ділянці красномовного письменства, чи в філософії, чи в пластичному мистецтві. Навіть такі революціонери, як Бакунін, Герцен та інші, що заздалегідь відкидали всяку віру, були настроєні не менш релігійно, а їх завзяття в боротьбі з релігією було лише відвратною, негативною формою релігійного патосу. Атеїзм у Росії — це вираз незадоволеного бажання віри, бажання, яке, не вдоволене наявними формами релігії, в розпучі відкидає самого Бога.

На цьому загальному тлі вияви релігійного життя окремих слов'янських народів показують різне забарвлення. Українці в своїх переконаннях ніколи не засліплені, вони не тримаються невилікливо самої форми, зовнішніх ознак, а намагаються збагнути суть самої віри. Кожен, хто хоч трохи заглибився в духовність українського народу, хто пізнав його рушійні сили, мусить визнати, що церковно-релігійний спір, боротьба за зовнішні форми ритуалу, така, яка лютувала на Московщині, серед українців взагалі неможлива.

Цікаві й повчальні приклади дає нам українська історія. Коли Київська держава з прийняттям християнства з Візантії прилучилася до Східної Церкви і з konieczності попала у вир релігійних суперечок, українські князі свідомо намагаються обходити догматичні розбіжності й, не зважаючи на приналежність до Східної Церкви і культури, зберегти контакт із ворожим Заходом. Не маючи найменшого інтересу до догматичних тонкощів, не зважаючи цілком на ієрархічну залежність від Царгороду, вони посиляють пошольства до німецьких імператорів, до пап, приймають і обдуровують послів із Заходу, входять у родинні зв'язки з католицькими князями та папами, тобто створюють сприятливі умови для пізнішої актуальної ролі України як посередника між Сходом і Заходом Європи. Щоправда, в XVI і XVII віках розгорілася релігійна боротьба й на українських землях. Але й тепер спір між прихильниками православ'я і унії був лише гаслом для велетенського змагання двох світоглядів, східно-консервативного та західно-поступового, що, крім релігії, охоплювали цілий ряд інших чинників, як національне наставлення, політичну та культурну орієнтацію. Також і в сучасності церковна приналежність майже не становить ніякої перешкоди в кінцево-кінцевому, важкому співжитті українців між собою. Виходячи з свого надто сильного індивідуалістичного настановлення, українці використовують кожен нагоду для розрахунків із проишниками, однак релігійне почуття, глибоко закорінене в душі, має таку пошану, що нікому навіть на думку не прийде робити з нього предмет взаємних спорів. Український Сократ — Сковорода, духовне обличчя якого досить вірно відображує характеристичні риси національно-психічної вдачі українського народу, дає цьому релігійному настановленню простий, може занадто ясний вираз словами: "Поганські храми та ідоли були також ознаками християнської віри, на яких стояло написане святе і мудре слово: Пізнай самого себе".

На думку Сковороди, Бог виявив свою істину не тільки християнам і жидом, а в однаковій мірі також і поганам. Так само мораль не можна вважати за монополію християнського світу, бо вона знаходить визначних представників і серед античних народів. Універсальність, пошана до кожного глибоко відчутого релігійного патосу, терпимість щодо прихильників іншої віри, зацікавлення не формою, а насамперед змістом церковної догми — такі характеристичні риси українського духу на релігійному полі.

Я спробував у моїх міркуваннях представити головні елементи

ти українського світогляду у їх найважливіших виявах, не заглиблюючись в їх оцінку з історичного або психологічного становища. Цього не дозволяє розмір цієї праці, бо правильна оцінка зайняла б безперечно більше місця, ніж саме представлення головних рис духового обличчя. Тільки кількома словами хочу натякнути, що поодинокі складові частини національної вдачі, які на перший погляд можуть нам бути симпатичними й здаватися навіть корисними, при зрілішій розвазі виявляються дуже небезпечними для долі народу явищами. Надмірний ідеалізм, що цілком ігнорує вимоги дійсності, — непогамований індивідуалізм, що відкидає всякий авторитет, заперечує значення традиції, а власні інтереси ставить вище від добра спільноти, перевага чуттєвості над розсудком, — ба навіть в нинішні часи дуже популярна прив'язаність до землі, до скиби, а в наслідок цього панівна роль селянства в складі українського громадянства — це, загалом беручи, погані жороби, які за несприятливих умов можуть призвести до катастрофи.

Безперечно, коли візьмемо останній приклад, маємо право думати, що перевага хліборобського стану з усім властивим йому способом мислення дає цілій спільноті підстави стабільності, забезпечує її від несподіваних криз, забезпечує фізичний розвиток громадянства і т.п. Можна було б навести багато інших корисних моментів цього хліборобського наставлення, але, з другого боку, ніхто не заперечить існування цілої низки шкідливих наслідків цього одностороннього складу української спільноти. Брак рухливості духової і фізичної, потрібної для всяких купецьких трансакцій, був причиною того, що майже вся торгівля перейшла на наших землях в чужі руки, що стало причиною відчуження наших міст і т.д. Це тільки одна сторона, що правда, дуже важлива, але таких моментів можна знайти далеко більше.

З таких і подібних дослідів випливає, як дальший крок, намагання усунути вогнища жороби або, щонайменше, унешкодливити її чинність у народному організмі, а цього можна досягнути плановим, наставленим на далекі цілі вихованням.

К о н т р о л ь н і п и т а н н я

- 1/ Загальна характеристика укр. культурної творчості від XVII до XVIII ст.
 - 2/ Провідна роль України в духовому житті Східної Європи в VII періоді.
 - 3/ Значення Київської Академії для інтелектуального розвитку Східних Слов'ян.
 - 4/ Роль масонських лож у національному відродженні центральних і східних українських земель.
 - 5/ Україна на переломі XIX і XX стор.
 - 6/ Позитивні і негативні сторінки хліборобського наставлення українського населення.
 - 7/ Чи можна говорити про перевагу чуттєвих — емоціональних елементів над розумовими — раціональними в свідомості українця?
 - 8/ Український індивідуалізм в історії та літературі; деякі приклади
 - 9/ Характер української релігійності, аргументи !
-